

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 10/1 2021 s. 64-83, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

16. YÜZYILA AİT NEVÂDİRÜ'T-TEVÂRİH'TE GEÇEN DEYİMLER ÜZERİNE

Ömer Anıl DÜŞMEZ*

Ayşe Melek ÖZYETGİN**

Geliş Tarihi: Haziran, 2020

Kabul Tarihi: Ocak, 2021

Öz

Bu çalışmada, 16. yüzyılda Mısır sahasında 'Abdu's-şamed Diyârbekrî tarafından yazılmış olan *Nevâdirü't-Tevarîh* adlı tarih kitabının 227-451. varakları arasında tespit edilen deyim söz varlığı incelenecektir. Mısır sahasında yazılmış ilk tarih kitabı olma özelliği taşıyan *Nevâdirü't-Tevarîh*'in atasözleri ve deyimler açısından son derece zengin bir eser olması, onun dil tarihi araştırmaları için olan değerini artırmaktadır. Deyimler, dil araştırmalarında olduğu kadar kültür tarihi araştırmalarında da önemli yer tutar. Bir dilin söz varlığı içinde özellikli bir yere sahip olan, dilin ifade gücünün zenginliğini yansıtan deyimler; ait oldukları toplumların hayata bakış açılarını, duygularını, beklentilerini ve daha pek çok özelliklerini yansıtan önemli kültür mirasları arasında yer alır.

Bu çalışma, söz konusu eserdeki deyim varlığını ortaya koyarken tespit edilen unsurları yapısal açıdan da incelemeyi ve araştırmacılara zengin bir dil malzemesi sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Sözcükler: *Nevâdirü't-Tevarîh*, söz varlığı, deyim.

ABOUT THE IDIOMS IN NEVÂDİRÜ'T-TEVÂRİH WRITTEN IN THE 16th CENTURY

Abstract

In this study, the existence of the idiomatic vocabulary determined between the pages 227-451 of the history book named *Nevâdirü't-Tevarîh*, written by 'Abdu's-şamed Diyârbekrî in the field of Egypt in the 16th century, will be examined. The fact that *Nevâdirü't-Tevarîh* is a very rich book in proverbs and idioms, increases its value for language history researches. Idioms are important in cultural historical researches as well as in language researches. Idioms, which have a special place in the vocabulary of a language and reflect the richness of language's expressive power, are among the important cultural heritages that reflect the perspectives, feelings, expectations and many other characteristics of the communities they belong to.

While this study reveals the existence of the idioms in the mentioned work, it aims to examine the determined elements structurally and to provide a rich language material to the researchers.

Keywords: *Nevâdirü't-Tevarîh*, vocabulary, idiom.

* Doktora Öğrencisi; Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Programı, omeranildusmez@gmail.com

** Prof. Dr.; Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ozyetgin@gmail.com

1. *Nevādirü't-Tevārīh* ve Deyim Söz Varlığı Hakkında

Nevādirü't-Tevārīh adlı eser, 16. yüzyılda 'Abdu's-şamed Diyārbekrī tarafından Mısır sahasında yazılmıştır. Eserin odağında Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetine geçiş sürecinde yaşanan siyasi ve askerî olaylar vardır. Bu odağın çevresinde ise anılan süreçteki halkın günlük yaşamı, Nil'in taşma dönemleri, alışveriş kuralları, eğlenceler, dinî hayat, vergiler, kıtlık, depremler gibi sosyal hayatın parçası sayabileceğimiz durumlar yer almaktadır.

Kaynaklarda eserin müellifi ile ilgili ayrıntılı bir bilgi geçmez. Müellifin hayatı hakkındaki bilgiler, *Nevādirü't-Tevārīh*'in Londra nüshasından yararlanarak tarihsel kültürel ilgili bir doktora tezi hazırlayan Benjamin Lellouch tarafından verilmiştir. "*L'Égypte d'un chroniqueur turc du milieu du XVI. siècle: La culture historique d'Abdussamad Diyārbekrī et le tournant de la conquête ottomane*" (16. Yüzyılın Ortasında Bir Türk Tarihçiden Mısır: Osmanlı Fetihlerinin Doruk Noktası ve 'Abdu's-şamed Diyārbekrī'nin Tarihsel Kültürü) adını taşıyan söz konusu tez 1999 yılında yapılmıştır.

Nevādirü't-Tevārīh'in ikisi Kahire, Londra, Gotha ve İstanbul olmak üzere beş nüshası vardır. Çalışmamızda İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emirî Kitaplığı'nda bulunan H. 596 numaralı İstanbul nüshası esas alınmıştır. İstanbul nüshasının tercih edilmesinin temel nedeni, bu nüshanın diğerlerine göre daha kapsamlı olmasıdır. Bu nüshanın ne zaman ve kim tarafından istinsah edildiği bilinmemektedir. Nesih hattıyla yazılan nüsha, toplam 452 varaktır ve her sayfası 38 satırdan oluşmaktadır. Sayfa kenarlarına kırmızı mürekkeple konuyla ilgili notlar veya başlıklar yazılmıştır. Türkiye'de *Nevādirü't-Tevārīh* ile ilgili bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştır.[†]

Nevādirü't-Tevārīh, deyimler açısından son derece zengin bir eserdir. Dönemin dil özelliklerinin yanında kültürel özelliklerini ve toplumun hayata bakış açısını yansıtan deyimlere eserde sıkça rastlanmaktadır. Bu deyimlerin büyük bir kısmının günümüzde de kullanıldığı görülür. Eserdeki deyim söz varlığında belli kavramları karşılayan sözcüklerin ön plana çıktığı, soyut kavramları karşılayan çok sayıda deyim bulunur. Ayrıca eserdeki deyimlerin yapısal özelliklerindeki çeşitlilik de dikkati çekmektedir. Deyimlerin yapısıyla ilgili çeşitli görüşler vardır. Deyimlerin kaç kelimeden oluştukları, tek kelimelik deyim olup olmayacağı gibi konularda görüş ayrılıkları olduğu görülür. Deyim için verilen tanımların çoğunda deyimlerin en az iki sözcükten oluştuğu ve bu sözcüklerden en az birinin temel anlamının dışında kullanıldığı belirtilir. Metindeki deyimlerde var olan farklı görüşlere ait özelliklerin hepsine uygun örnekler bulunmaktadır[‡]. Metnimizde çok sayıda deyim geçtiği için konu, mastarla biten deyimlerin yapısal incelenmesi odağında ele alınmıştır.

2. *Nevādirü't-Tevārīh*'te Tespit Edilen Deyimlerin Yapı Bakımından İncelenmesi

Nevādirü't-Tevārīh'teki deyimlerin yapısal özellikleri, aşağıda açıklanan biçimlerde görülmektedir. İncelememizde deyimlerin anlamları da verilmiştir. Burada birden çok anlamı olan deyimlerin metinde geçen anlamı dikkate alınmış, diğer anlamlarına değinilmemiştir.

[†] Çalışmamıza konu olan metnin ilk 226 varaklık kısmı Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili doktora programı öğrencilerinden Berna Gökpinar Balcı tarafından doktora tezi olarak hazırlanmaktadır. Metnin 227-451. varakları arası ise tarafımızdan doktora tezi olarak çalışılmaktadır.

[‡] Deyimlerin yapısal özellikleriyle ilgili bk. Aksoy, 1953; Çotuksöken, 2004; Gökdayı, 2010; Hatipoğlu, 1963; Subaşı Uzun, 1990; Yüceol Özezen, 2001.

Deyimler sıralanırken parantez içinde verilen bilgiler, söz konusu deyimın metnimizde geçtiği ilk yeri göstermektedir.

2. 1. Tek Ögeli Birleşik Fiil Biçimindeki Deyimler

2. 1. 1. Özne + Fiil Biçimindeki Deyimler

başı git- “Başı gitmek: Kellesi vurulmak, öldürülmek.”

(266a/17) *ve zarar kıılma yoħsa bunun ucından başuñ gider dediler*

burnı kanama- “Burnu kanamamak: Zarar görmemek tehlikeli bir durumdan yara bere almadan kurtulmak.”

(250a/19) *sizden ve bizden (250b/01) bir kimsenüñ burnı kanamayadı*

kolı uzun ol- “Kolu uzun olmak: Gücü yetmek, sözü geçmek.”

(275a/02) *bizüm devletlü ve sa‘âdetli pâdişâhımızuñ kolı uzundur*

Bu gruptaki diğer deyimler sırasıyla şunlardır: **‘aklı ér-** “Aklı ermek; Anlayabilmek.” (245b/05), **‘aklı var-** “Aklı varmak: Anlayabilmek.” (367b/02), **anası ağla-** “(Birinin) Anası ağlamak: Çok sıkıntı çekmek, eziyet çekmek, bitkin duruma gelmek.” (249a/08), **arası eyü olma-** “(Bir şeyle) Arası iyi olmamak.” (269a/01), **cânı çık-** “Canı çıkmak: Çok yorulmak veya çok zorluk çekmek.” (324b/09), **fâyidesi deg-** “Faydası değmek: Yararı dokunmak.” (256b/09), **göñli açıl-** “Gönlü açılmak: Kaygıdan kurtulmak.” (361b/12), **göñli bulan-** “Gönlü bulanmak: Kuşkulanmak.” (368a/08), **göñli hoş ol-** “Gönlü hoş olmak: Sevinmek.” (256b/16), **göñli ol-** “Gönlü olmak: 1. Razi olmak.” (249a/17), **göñli şovu-** “Gönlü soğumak: Düşmanın bir felakete uğramasına sevinmek.” (237b/17), **göñli ve gözi açıl-** “Gönlü ve gözü açılmak: Neşelenmek, ferahlamak.” (423a/18), **göñli yumuşa-** “Gönlü yumuşamak: Öfkenin, kızgınlığın geçmesi.” (327b/03), **gözi toy-** “Gözü doymak: Çok istenen bir şeyin yeterli miktarı elde edildikten sonra daha çoğunu istememek.” (301b/12), **gözi bağlan-** “Gözü bağlanmak: Tutulmak, büyülenmiş bulunmak.” (250b/09), **güci kesil-** “Gücü kesilmek: Kuvveti, takati azalmak.” (276a/16), **kalbi düz olma-** “Kalbi düz olmamak: Arası iyi olmamak.” (388a/15), **korķu düş-** “Korku düş-: Endişelenmek, korkmak.” (379a/16), **özi göyin-** “İçi yanmak: Büyük bir acı, sıkıntı vb. nedenlerle çok üzölmek.” (346a/01), **şafrası bulan-** “Safrası bulanmak: Açlıktan midesi bulanmak.” (335b/14), **sözi geç-** “Sözü geçmek: Kendisini kabul ettirmiş olmak, hatırı sayılmak.” (343a/09), **yıldızı/kevkebi barışma-** “Yıldızı barışmamak: Görüş, duygu ve düşünce bakımından uyuşmamak.” (285b/05), **yüregi tayanma-** “Yüregi dayanmamak: Acısına katlanamamak, çok acı duymak.” (426b/15), **yüregi oyna-** “Yüregi oynamak: Ansızın heyecanlanmak veya korkmak.” (335b/14), **yüregi şovu-** “Yüregi soğumak: Düşmanın bir felakete uğramasına sevinmek.” (244a/03), **yüregi yan-** “Yüregi yanmak: Çok acımak, içi sızlamak.” (278a/17), **yüzi gül-** “Yüzü gülmek: 1. Sevinci yüzünden belli olmak. 2. Feraha kavuşmak.” (271b/02), **yüzi kara ol-** “Yüzü kara olmak: Utanılacak bir durumda olmak.” (241b/18).

2. 1. 2. Nesne + Fiil Biçimindeki Deyimler

bir nefesini iki etme- “Bir nefesini iki etmemek: Her istediğini hemen yapmak.”

(331b/13) *bir nefesini (14) iki etmeyüp hemân ol sâ‘at evine inüp atına binüp...*

kan kaşan- “Kan işemek: Çok korkmak.”

(297b/11) *her kim anuñ adın işidürdi ħavfindan (12) kan kaşanurdı*

yolın bağla- “Yolunu bağlamak: Engel olmak, engellemek.”

(437b/7) *gidenün yolın bağlamak olmaz*

Bu gruptaki diğer deyimler sırasıyla şunlardır: **ağız egme-** “Ağız eğmemek: Birine minnet etmemek.” (405a/11), **ağzın bağla-** “Ağzını bağlamak: Bir kimseyi herhangi bir sebeple söyleyemez duruma getirmek, susmak zorunda bırakmak.” (301b/04), **āh çek-** “Ah çekmek-: derin bir keder veya özlemle içten gelerek ah demek.” (229a/15), **āh vāh ét-** “Ah vah etmek: Pişman olmak.” (333a/09), **‘akıl yetüsdür-** “Akıl yetiştirmek: Ne olduğunu anlamak, sırrını çözmek.” (371b/01), **‘aklını tağıt-** “Aklını dağıtmak: Çok sevinçten veya çok korkudan ne yapacağını şaşırarak.” (292a/11), **allağ bullağ ol-** “Allak bullak olmak: 1. Çok karışık duruma gelmek, altı üstüne gelmek, karmakarışık olmak, düzeni bozulmak. 2. Şaşkına dönmek.” (368a/08), **amān vér-** “Aman vermek: Canını bağışlamak, öldürmemek.” (236a/17), **amān çağır-** “Aman çağırarak: Önce direnirken zor karşısında boyun eğip canının bağışlanmasını dilemek.” (251a/01), **and iç-** “Ant içmek: Bir şeyi yapmaya veya yapmamaya söz vermek, yemin etmek.” (303b/11), **and vér-** “Ant vermek: ‘Allah aşkına, çocuklarının başı için’ vb. sözlerle karşısındakini bir şeye zorlamak.” (303b/03), **ayağ baş-** “Ayak basmak: 1. Bir yere varmak, ulaşmak. 2. Girmek, gelmek, uğramak.” (299b/06), **baş kaldur-** “Baş kaldırmak: İsyen etmek.” (302a/08), **baş ol-** “Baş olmak: Önde gelmek, lider olmak.” (242b/01), **bél bağla-** “Bel bağlamak: Birisinin kendisine yardımcı olacağına inanmak, güvenmek.” (327a/14), **bıyık bur-** “Bıyık burmak: Çalım yapmak amacıyla bıyıklarını kıvrırmak.” (296a/05), **bildüğün ét-** “Bildüğünü etmek: Verilen öğütleri dinlemeyerek tutumunu sürdürmek.” (261a/14), **bildüğün işle-** “Bildüğünü işlemek: Verilen öğütleri dinlemeyerek tutumunu sürdürmek.” (282b/10), **bir ol-** “Bir olmak: Bir araya gelmek, iş birliği yapmak.” (430a/06), **boynun ur-** “Boynunu vurmak: Başını keserek öldürmek.” (252a/10), **cān al-** “Canını almak: Öldürmek.” (365a/18), **cān at-** “Can atmak: Şiddetle arzu etmek, çok istemek.” (417a/14), **cān çekiş-** “Can çekişmek: Ölmek üzere bulunmak.” (363a/13), **cān teslim ét-** “Can teslim etmek: Ölmek.” (310a/17), **cān vér-** “Can vermek: Ölmek.” (324a/02), **cevāb vér-** “Cevap vermek: Karşılık olarak bildirmek veya söylemek.” (248a/01), **cigerin tağla-** “Ciğerini dağlamak: Bir kimseye büyük bir acı çektirmek.” (299b/14), **demür al-** “Demir almak: Gemi yola çıkmak için çıpasını denizden çekmek, gitmeye hazırlanmak.” (402b/15), **derisin soy-** “Derisini soymak: 1. Derisini soymak, sıyırmak. 2. İşkence ederek öldürmek.” (273a/06), **derisin yüz-** “Derisini yüzmek: 1. Derisini soymak, sıyırmak. 2. İşkence ederek öldürmek.” (421a/10), **dilin çeyne-** “Dilini çiğnemek: Bir şeyi söylemeye başlamışken söylemekten vazgeçmek.” (292a/11), **diline geleni söyle-** “Diline geleni söylemek: 1. Nezaket dışına çıkarak ağır ve kırıcı sözler söylemek. 2. Gelişigüzel, saçma sapan konuşmak.” (323a/02), **dilinden geleni söyle-** “Dilinden geleni söylemek: Gücünün yettiği kadarını dile getirmek.” (364a/09), **dilin şakla-** “Dilini saklamak: Sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmaktan sakınmak.” (310b/01), **dilin tut-** “Dilini tutmak: Sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmaktan sakınmak.” (301b/04), **dişe dokunur ol-** “Dişe dokunur olmak: İşe yarar, belirtilmeye değer, önemli olmak.” (361a/08), **el bir ét-** “El bir etmek: Birlikte davranmak, dayanışmak.” (241b/17), **el koy-** “El koymak: Zorla almak.” (332b/03), **el urma-** “El vurmamak: Bir işi yapmamak, ilgilenmemek.” (358a/14), **el uzat-** “El uzatmak: Birinden bir hakkı almaya kalkışmak.” (391b/11), **el vér-** “El vermek: Yardım etmek.” (327a/05), **el yu-** “(Bir işten) El yıkamak: İlgisini kesmek.” (270b/13), **eli bağlan-** “Eli bağlanmak: Bir engel dolayısıyla hiçbir iş yapamaz duruma gelmek.” (292b/13), **eli ve ayağı şaş-** “Eli ve ayağı şaşmak: Şaşırarak, telaşlanmak.” (387b/15), **etdüğünü bul-** “Ettiğini bulmak: Yaptığı kötü davranışın karşılığını görmek.” (255a/10), **fâyide gör-** “Fayda görmek: 1. Yarar sağlamak. 2. Kâr elde etmek.” (246a/12), **fürşat bul-** “Fürşat bulmak: Uygun, elverişli zaman bulmak.” (301a/19), **fürşat**

düş- “Fırsat düşmek: Bir imkân kavuşmak.” (302a/11), **fırsat gözle-** “Fırsat gözlemek: Yapmak istediği iş için uygun bir zaman veya bir durum beklemek.” (341a/13), **fırsat vér-** “Fırsat vermek: Bir işi yapmak için uygun, elverişli şartı sağlamak.” (374a/17), **gam yeme-** “Gam yememek: Tasa etmemek, kaygılanmamak, üzülmemek.” (366b/02), **gek gük ét-** “Kem küm etmek: Verecek cevap bulamayıp açık bir anlamı olmayan sözler söylemek.” (288a/06), **gögüs ger-** “Göğüs germek: Bir güçlüğe karşı koymak, dayanmak.” (296a/05), **gönlün ét-** “Gönlünü etmek: Birini razı ve hoşnut etmek.” (414a/11), **gönlün hoş ét-** “Gönlünü hoş etmek: Bir dileğini yerine getirerek onu sevindirmek.” (302a/09), **gönlün hoş eyle-** “Gönlünü hoş eylemek: Bir dileğini yerine getirerek onu sevindirmek.” (236b/17), **gönlün hoş tut-** “Gönlünü hoş tutmak: İç rahatlığını, huzurunu korumak.” (256b/03), **gönlü aç-** “Gönlü açmak: İnsanın iç sıkıntısını gidermek, iç açmak.” (390b/14), **gönlü al-** “Gönlü almak: Kırılan bir kimseyi güzel bir davranışla hoşnut etmek.” (306b/07), **gönlü vér-** “Gönlü vermek: Bir şeyi sevmeye, istemeye veya yapmaya içten yönelmek, eğinmek, meyletmek.” (366b/02), **göz açdurma-** “Göz açtırmamak: Başka bir iş yapmasına vakit veya imkân vermemek.” (388a/10), **göz karart-** “Göz karartmak: Bir işe atılırken hiçbir şeyden çekinmemek.” (399a/15), **göz dik-** “Göz dikmek: Bir şeyi ele geçirmek isteğine kapılmak.” (256b/12), **göz kal-** “Göz kalmak: Elde edemediği bir şeye karşı isteği sürmek” (363a/05), **göz yum-** “Göz yummak: 1. Görmezlikten gelmek, hoş görmek, bağışlamak.” (390b/14), **gözün aç-** “Gözünü açmak: Görüşünü değiştiren bilgi vermek, uyarmak.” (369b/04), **gözün ayırma-** “Gözünü ayırmamak: Bir şeye sürekli bakmaktan kendini alamamak.” (342b/07), **güç gel-** “Güç gelmek: Umudunu kesmek, umutsuzluğa düşmek.” (239b/10), **gün görme-** “Gün görmemek: Sıkıntı içinde yaşamak.” (363b/16), **gün toğ-** “Gün doğmak: İsteklerini gerçekleştirmek için iyi bir duruma erişmek veya eline olağanüstü bir fırsat geçmek.” (301a/10), **haber al-** “Haber almak: Kendisine bildirilmek, öğrenmek, bilgi edinmek.” (228b/13), **haber gönder-** “Haber göndermek: Herhangi bir araçla bildirmek.” (268b/17), **haber vér-** “Haber vermek: Bildirmek, haber ulaştırmak.” (231b/04), **hâtrın hoş tut-** “hatırını hoş tutmak: İç rahatlığını, huzurunu korumak.” (415a/04), **hâtrın sı-** “Hatırını kırmak: Üzmek, gücendirmek.” (400b/01), **hayât vér-** “Hayat vermek: Canlılık vermek, canlandırmak.” (333b/10), **hayır görme-** “Hayır görmemek: Faydasını görmemek, yararlı olmamak.” (312a/01), **hisâb ve kitâb bil-** “Hesap ve kitap bilmek: Ayrıntılarıyla hesap edip düşünmek.” (443b/11), **hisâb ve kitâb kıl-** “Hesap ve kitap kılmak: Ayrıntılarıyla hesap edip düşünmek.” (444b/07), **ırzın buz-** “İrzini bozmak: İrzina geçmek.” (237b/14), **ırzın yık-** “İrzini yıkmak: İrzina geçmek.” (259a/16), **icâzet al-** “İcazet almak: İzin, onay almak.” (233a/18), **icâzet vér-** “İcazet vermek: İzin, onay vermek.” (239a/01), **işi ârsızlığa ur-** “İşi ârsızlığa vurmak: Ârsız gibi görünmek, ârsızca davranmak.” (393a/13), **işin gör-** “İşini görmek: Görevini yapmak.” (400b/04), **kadri bil-** “Kadrini bilmek: Değerini bilmek, yararlanmak.” (270b/01), **kadri ve kıymetini bil-** “Kadrini ve kıymetini bilmek: Önemini, değerini bilmek.” (441a/08), **kan dök-** “Kan dök-: Ölümüne yol açmak, cana kıymak.” (254b/13), **kan iç-** “Kan içmek: Adam öldürmek, canilik etmek.” (272a/15), **kan yağı kızıl düşmân ol-** “Kan düşmanı kızıl düşman olmak: Aralarında herhangi bir nedenden dolayı birbirini öldürecek kadar düşmanlık bulunmak.” (270a/13), **kan yaş dök-** “Kan yaş dökmek: Büyük üzüntüyle ağlamak.” (316b/18), **kan yut-** “Kan yutmak: Çok sıkıntı, azap, ızdırap çekmek.” (246a/09), **kanı kuru-** “Kanı kurumak: Bitkin, yorgun, cansız duruma düşmek.” (276a/16), **kâr etme-** “Kâr etmemek: Yararı olmamak, etki yapmamak.” (428a/14), **kendüyi bil-** “Kendini bilmek: 1. Akli ve muhakemesi yerinde olmak. 2. Durum ve onuruna yakışacak biçimde davranmak.” (287a/15), **kendüyi göster-** “Kendini göstermek: Ortaya çıkmak, belirtmek.” (243b/12), **kılıç çek-** “Kılıç çekmek: Saldırmak veya selamlamak amacıyla kılıcı kınından çıkarmak.” (267a/08), **kötek ye-** “Kötek yemek:

Dövülmek, dayak yemek.” (351b/11), **kul ol-** “(Bir şeye) Kul olmak: 1. Aşırı derecede bağlanmak, boyun eğmek. 2. Bir kimsenin buyruğu altında bulunmak.” (426a/11), **kulak tut-** “Kulak tutmak: Önem vermek, dinlemek.” (415b/06), **kurbân ol-** “Kurban olmak: Bir kimse veya bir şey için kendini feda etmek.” (279b/09), **kurdı ol-** “(İşin) Kurdu olmak: Belirli bir konuyla ilgili her şeyi bilmek, uzmanlaşmak.” (264b/18), **ma'lûm ol-** “Malum olmak: İçine doğmak.” (261a/08), **merhamet ét-** “Merhamet etmek: Acımak.” (227a/02), **merhamet eyle-** “Merhamet eylemek: Acımak.” (238b/03), **merhamet kııl-** “Merhamet kılmak: Acımak.” (275b/09), **naşihat tut-** “Nasihat tutmak: Verilen nasihatın gereğini yerine getirmek.” (366b/07), **nefsin bil-** “Nefsini bilmek: Akli ve muhakemesi yerinde olmak.” (394b/14), **nefsin tanı-** “Nefsini tanımak: 1. Akli ve muhakemesi yerinde olmak. 2. Durum ve onuruna yakışacak biçimde davranmak.” (378a/05), **olurun gör-** “Olurunu görmek: Bir işin yapılabilirliğini araştırmak, yapmaya çalışmak.” (249a/18), **ömür geçür-** “Ömür geçirmek: Yaşamak.” (406a/05), **öğini al-** “Önünü almak: Önlemek.” (283b/17), **öğün arın şanma-** “Önünü ardını düşünmemek: Sonucun ne olacağını hesaplamamak, ilerisini gerisini düşünmemek.” (421b/07), **öğün şoğın şan-** “Önünü ardını düşünmek: Sonucun ne olacağını hesaplamak, ilerisini gerisini düşünmek.” (302b/16), **özin bil-** “Özünü bilmek: Akli ve muhakemesi yerinde olmak.” (394b/14), **özin tanı-** “Özünü tanımak: Akli ve muhakemesi yerinde olmak.” (371b/12), **râzî ét-** “Razı etmek: Kabul ettirmek.” (359a/04), **sözi uzat-** “Sözü uzatmak: Konuşmayı gereksiz bir biçimde başka sözlerle sürdürmek.” (380a/08), **şafâ sür-** “Sefa sürmek: Rahat, sakin ve eğlenceli yaşamak.” (334a/03), **selâm al-** “Selam almak: Birinin selamına karşılık vermek.” (366a/12), **selâm vër-** “Selam vermek: Selamlamak.” (293a/11), **söz aç-** “Söz açmak: “Bir konu üzerine konuşmaya başlamak, laf açmak.” (383b/13), **söz düşme-** “(Birine) Söz düşmemek: Söz hakkı olmamak.” (379b/09), **söz işit-** “Söz işitmek: Söylenen bir sözü, verilen bir öğüdü benimsemek, davranışlarını bunlara uydurmak.” (280b/13), **söz geçme-** “Söz geçmemek: Söylenen bir sözü, verilen bir öğüdü benimsememek, davranışlarını bunlara uydurmamak.” (414a/06), **sürgün ét-** “Sürgün etmek: Ceza olarak bir yere sürmek.” (263b/14), **şadın al-** “Tadını almak: Bir şeyin güzelliğini bilir olmak, zevkine varmak.” (336a/02), **tesellî bul-** “Teselli bulmak: Avunmak.” (261b/19), **tesellî ét-** “Teselli etmek: Avutmak, avundurmak.” (246b/16), **tesellî eyle-** “Teselli eylemek: Avutmak, avundurmak.” (360a/08), **tesellî vër-** “Teselli vermek: Avutmak, avundurmak.” (280b/01), **tuş gel-** “Tuş gelmek: Rast gelmek, rastlamak.” (359b/16), **tuş ol-** “Tuş olmak: Rast gelmek, rastlamak.” (334b/14), **ümîzîn kes-** “Ümidini kesmek: Umudunu kesmek.” (307b/13), **yol iz bil-** “Yol iz bilmek: Gideceği yeri ve yolu bilmek.” (332b/01), **yüregîn tağla-** “Yüregini dağlamak: Acıyla ve özlemle içi yanmak, acıyla kıvranmak.” (437b/07), **yüregîn hoş ét-** “Yüregini hoş etmek: Bir dileğini yerine getirerek onu sevindirmek.” (306a/07), **yüregîn kavî kııl-** “Yüregini güçlü kılmak: Bir işe atılırken hiçbir şeyden çekinmemek.” (298/a02), **yürek berkit-** “Yürek berkitmek: Bir işe atılırken hiçbir şeyden çekinmemek.” (249b/18), **yürek yağın şızıt-** “Yürek yağın sızdırmak: 1. Çok üzülmek. 2. Çok korkmak.” (357a/17).

2. 1. 3. Dolaylı Tümleç + Fiil Biçimindeki Deyimler

buçuğa geç- “Buçuğa geçmek: Beğenilmek, hoşla gitmek, makbule geçmek, kendisine verilen kimsenin çok işine yaramak.”

(270a/17) *sizi ölmekden* (18) *halâş etdüm bu kazıyye sizün yanunuzda buçuğa geçmedi*

ekmedügi yerden biç- “Ekmediği yerden biçmek: Bedavacı olmak.”

(293b/04) *âdemler* (5) *vardur ki ekmedügi yerden biçer ve biçmedügi yerlerden...*

kendüden git- “Kendinden gitmek: 1. Bilinci işlemez olmak, kendini kaybetmek, bayılmak.”

(234a/17) *hemān yine zikre meşgūl olup kendümden* (18) *gidüp yine şeyhi gördüm*

Bu gruptaki diğer deyimler sırasıyla şunlardır: **ādem yerine koy-** “(Birini) Adam yerine koymak: Adamdan saymak, varlığını kabul etmek.” (243b/05), **araya gir-** “Araya gir: İki kişinin arasındaki bir işe karışmak.” (258a/16), **ardına düş-** “(Birinin veya bir işin) Ardına düşmek: Arkasından gitmek, peşini bırakmamak.” (329b/12), **ayağa düş-** “Ayağa düşmek: Ayağına (veya) ayaklarına kapanmak.” (370a/10), **aza çoğa bakma-** “Aza çoğa bakmamak: Olanla yetinmek.” (336a/05), **baş kayusına düş-** “Baş kaygisına düşmek: Başka bir şeyle ilgilenmeyecek kadar sıkıntılı durumda bulunmak.” (255b/10), **başa çık-** “Başa çıkmak: Bir şeye gücü yetmek.”, **başa var-** “Başa varmak: Bir şeye gücü yetmek.” (278a/18), **başa gel-** “Başa gelmek: Kötü bir durumla karşı karşıya kalmak.” (314b/17), **belāya uğra-** “Belaya uğramak: Beklenmedik bir bela ile karşılaşmak.” (231b/01), **bildüğinden kalma-** “Bildüğünden kalmamak: Hiçbir etkiye aldırış etmeyerek doğru bildiği davranışı sürdürmek.” (241b/11), **birbirine düş-** “Birbirine düşmek: Araları açılmak, aralarında anlaşmazlık çıkmak.” (349a/01), **cāndan geç-** “Candan geçmek: Ölmek.” (298b/16), **cānına geç-** “Canına geçmek: Çok etkilemek.” (271a/13), **cānına kıy-** “Canına kıymak: Acımadan öldürmek.” (315b/09), **cānına yet-** “Canına yetmek: Katlanamayacak duruma gelmek, bezmek, bıkmak.” (314b/17), **demüre ur-** “Demire vurmak: Demir zincirle bağlamak.” (294b/14), **dillerde dāsītān ol-** “Dillere destan olmak: Herkes tarafından konuşulur olmak.”, **egri yola git-** “Eğri yola gitmek: Doğru yoldan ayrılmak.” (250a/11), **elden çık-** “Elden çıkmak: Kaybedilmek.” (367a/14), **elden git-** “(Bir şey) Elden gitmek: Bir şeyi yitirmek, o şeyden yoksun kalmak.” (376a/05), **elden ko-** “Elden koymak: Elden bırakmak, terk etmek, ihmal etmek.” (252b/01), **ele getir-** “Ele getirmek: Yakalamak.” (340b/18), **ele gir-** “Ele girmek: “1. Yakalanmak. 2. Edinilmek.” (404b/01), **eleğe çıkmış ipe dön-** “Eleğe çıkmış ipe dönmek: Zayıf düşmek.” (426b/13), **eli altında ol-** “Eli altında olmak: Her zaman kolayca alınıp yararlanılabilecek yerde ve yakınlıkta olmak.” (263b/05), **elinden al-** “Elinden almak: Bir şeyden mahrum etmek.” (329b/05), **elinden hālāş ol-** “Elinden kurtulmak: Birinden kurtulmayı başarmak.” (367b/05), **elinden gel-** “Elinden gelmek: Yapabilmek.” (235a/11), **eline al-** “Eline almak: 1. Bir işin veya yerin yönetimini üstlenmek. 2. Bir işi kendi yapmaya başlamak.” (261b/17), **gāh mihına kaçup ve gāh nal'ına kaç-** “Gah mihına gah nalına vurmak: Karşıt olan iki yanı desteklemek.” (388b/12), **gāzaba gel-** “Gazaba gelmek: Öfkelenmek, kızmak.” (357a/07), **gönlüne gir-** “Gönlüne girmek: Kalbine girmek.” (265a/09), **görmeze ur-** “Görmeze vurmak: Görmemiş gibi yapmak, farkında değilmişçesine davranmak.” (417b/07), **gözden çıkar-** “Gözden çıkarmak: Bir mal, para, değer yargısı vb. maddi veya manevi varlığın elden çıkarılmasını kabul etmek.” (391b/08), **göze alma-** “Göze almamak: İnanmamak, önem vermemek, gerçek sanmamak.” (429b/03), **göze gir-** “Göze girmek: Davranış ve yetenekleriyle ilgi ve önem kazanmak.” (265a/10), **göze gözükmeme-** “Göze gözükmemek: Değersiz olmak.” (420b/05), **göze görünme-** “Göze görünmemek: Değersiz olmak.” (345b/12), **hakkından gel-** “Hakkından gelmek: Yenmek, öç almak veya cezasını vermek.” (342a/02), **hātrına gel-** “Hatırına gelmek: Hatırlamak, aklına gelmek.” (312b/01), **hisāba alma-** “Hesaba almamak: Önem vermemek.” (329a/01), **işitmeze ur-** “İşitmeze vurmak: İlgilenmek istemediği için duymamış gibi davranmak.” (236a/17), **kalbine gir-** “Kalbine girmek: Sevgisini kazanmak.” (420b/05), **kanına gir-** “Kanına girmek: Birini öldürmek veya öldürtmek.” (313b/16), **kendüden geç-** “Kendinden geçmek: Bilinci işlemez olmak, kendini kaybetmek, bayılmak.” (382a/06), **kılıçdan geçür-** “Kılıçtan geçirmek: Çok sayıda insanı kılıçla topluca öldürmek.” (393a/02), **kim vurduya get-** “Kim vurduya gitmek: Bir kalabalık

arasında öldürülen veya vurulan kimsenin kimin tarafından öldürüldüğü veya vurulduğu anlaşılamamak.” (276b/05), **kulağına girme-** “Kulağına girmemek: Söylenilen sözlere önem vermemek, söylenenleri anlamamak, benimsememek.” (250b/09), **nefsine uy-** “Nefsine uymak: Bedenin isteklerine uymak, günah işlemek.” (301a/13), **ortadan götür-** “Ortadan götürmek: 1. Yok etmek. 2. Öldürmek.” (270a/03), **öğinden geç-** “Aklından geçmek: Düşünmek.” (333b/13), **öjine düş-** “Önüme düşmek: Birine kılavuzluk etmek.” (265a/02), **pusıya gir-** “Pusuya girmek: Pusuda beklemek.” (267b/04), **pusıya ur-** “Pusuya vurmak: Pusuda beklemek.” (335b/19), **şakalına gül-** “Şakalına gülmek: Ciddi gibi görünen sözlerle alay etmek.” (291a/18), **şol yanından kalk-** “Sol yanından kalkmak: Aksiliği, huysuzluğu, tersliği üzerinde olmak.” (450a/19), **söze çek-** “Söze çekmek: Sorguya çekmek, söyletmek.” (294a/06), **sözünden çıkma-** “Sözünden çıkmamak: Birinin isteklerine, öğütlerine, sözlerine uyararak davranmak.” (380b/04), **sözünden dön-** “Sözünden dönmek: Verdiği sözü yerine getirmemek veya tutmamak.” (261a/02), **şürete gir-** “Şürete girmek: Bir şeyin görünüşüne, biçimine benzemek.” (409a/17), **şübheye düş-** “Şübheye düşmek: Kuşkulanmak.” (394b/07), **tarlığa düş-** “Darlığa düşmek: Sıkıntıya girmek.” (359a/12), **taşa tut-** “Taşa tutmak: Üst üste taş atmak, aralıksız taşlamak.” (258a/14), **tāvına düşür-** “Tāvına düşürmek: İşi en uygun duruma getirmek.” (343a/12), **toprağa düş-** “Toprağa düşmek: Ölüp gömülmek.” (287a/04), **üzerine yürü-** “Üstüne yürümek: Korkutmak, yıldırım amacıyla saldıracakmış gibi yapmak.” (392a/08), **üzerine düş-** “Üzerine düşmek: Saldırmak.” (331a/02), **üzerine düşeni ét-** “Üzerine düşeni yapmak: Kendinden bekleneni yapmak.” (237b/01), **vücūda gel-** “Vücūda gelmek: Ortaya çıkmak, oluşmak, meydana gelmek, olmak.” (360a/13), **yabāna at-** “Yabana atmak: Önem vermemek, önemsiz görmek.” (280b/07), **yabāna git-** “Yabana gitmek: Boşa gitmek, boşa harcanmak.” (278b/11), **yaqasına yapış-** “Yakasına yapışmak: Hesap sormak veya bir şey istemek için tutup bırakmamak.” (237a/02), **yanına kal-** “Yanına kalmak: Cezasız kalmak.” (380b/08), **yatur arslanun ayağın(a) ve uyur evrenün kuyruğın(a) baş-** “Yatan aslanın ayağına ve uyuyan yılanın kuyruğuna basmak: Kötü bir kimsenin yeni bir kötülük yapmasına fırsat vermek.” (249a/13), **yazugına gir-** “Yazığına (günahına) girmek: 1. Birisi için haksız olarak kötü düşünmek, kuşkulanmak. 2. İftira etmek.” (235b/11), **yere çal-** “Yere çalmak: Yere atmak, yere fırlatmak.” (297b/13), **yola gir-** “Yola girmek: Herhangi bir şeyi esas almak, oradan başlamak.” (451a/01), **yüzine bakma-** “Yüzüne bakmamak: Önem vermemek, ilgilenmemek.” (406b/03), **yüzine gül-** “Yüzüne gülmek: Dostmuş gibi görünmek.” (242b/08).

2. 1. 4. Zarf Tümlenci + Fiil Biçimindeki Deyimler

ılan yarpuz sever gibi sev- “Yılan yarpuz sever gibi sevmek: Tamamen zıt olmak, sevmemek, hoşlanmamak.”

(389a/14) *Mışırılı* (15) *Tat t̄ayifesi Rūmēli’yi ilan yarpuz sever gibi sever anlaruñla tamām mertebede* (16) *zıddlardur*

tolap sığırı gibi dön- “Dolap sığırı gibi dönmek: Dar bir çevrede hep aynı işi yapmak.”

(246b/11) *sultān bī-ḥuzūr olup eytdi şol tolap sığırı gibi dönersiz*

Bu gruptaki diğer deyimler sırasıyla şunlardır: **alur gözle bak-** “Alır gözle bakmak: İnceden inceye gözden geçirmek.” (369b/01), **başın alup firār ét-** “Başını alıp firar etmek: İzin almadan ve gideceği yeri bildirmeden gitmek, savuşmak.” (255b/07), **cān ve gönül ile çalış-** “Can ve gönül ile çalışmak: İçtenlikle, çok isteyerek, canıyürekten çalışmak.” (334a/06), **döküp saç-** “Döküp saçmak: Bir şeyi yararsız biçimde harcamak.” (324/a17), **hem suçlu hem güçlü ol-** “Hem suçlu hem güçlü olmak: Gerçek suçlu kendi olduğu halde başkalarını suçlamak.” (263b/02), **ḥōş**

gör- “Hoş görmek: Gücenilecek veya karşılık gelinecek bir davranışı hoşgörü ile karşılamak, anlayışla karşılamak, kusur saymamak.” (445b/16), **ölçüp dök-** “Ölçüp dökmek: Bir konuda çok ayrıntılı düşünmek, inceden inceye düşünmek, değerlendirmek.” (275a/14), **râst gel-** “Rast gelmek: Tesadüf etmek, denk gelmek.” (306b/08), **yalvarup yaçar-** “Yalvarıp yakarmak: Çok yalvarmak.” (270b/17), **yanup yaqıl-** “Yanıp yakılmak: Sızlanmak, şikâyet etmek.” (364b/03), **zebûn avla-** “Zebun avlamak: Umulmadık, beklenmedik bir zamanda yakalamak, zor duruma düşürmek.” (238a/11).

2. 2. İki Ögeli Birleşik Fiil Biçimindeki Deyimler

2. 2. 1. Nesne + Dolaylı Tümleç ve Fiilden Oluşan Deyimler

emeği sağdıç emegine dön- “Emeği sağdıç emegine dönmek: Verilen emeğin karşılığını alamamak.”

(335a/16) *aldukları ab-dest (17) ürkütdükleri kurbağaya degmeye emecükleri hemân sağdıç emegine döne*

kefeni boğazına aş- “Kefeni boğazına asmak: Her an ölümü göze almak.”

(370a/10) *ve ayaga düşüp kefenlerin boğazlarına aşup amân dilediler*

kılı kıldan yar- “Kılı kıldan yarmak: Titiz ve ayrıntılı bir biçimde incelemek, önemle üstünde durmak.”

(447b/04) *kılı kıldan yarur çok tevârih kitâbların okumuş...*

Bu gruptaki diğer deyimler sırasıyla şunlardır: **adı yavuza çık-** “Adı yavuza çıkmak: Ünü kötü olarak yayılmak.” (284a/04), **aklı başına gel-** “Aklı başına gelmek: Davranışlarının yanlışlığını sezerek doğru yolu bulmak.” (237b/18), **aklı başından git-** “Aklı başından gitmek: Çok sevinçten veya çok korkudan ne yapacağını şaşırarak.” (257a/16), **aklı başına cem' ét-** “Aklı başına toplamak: Akılsızca davranışlarda bulunmaktan kendini kurtarmak.” (429b/06), **aldığı ab-dest ürkütdüğü kurbağaya degme-** “Aldığı abdest ürküttüğü kurbağaya degmemek.” Sağladığı yarar, verdiği zararı karşılamamak.” (243b/15), **başın meydâna ko(y)-** “Başını meydana koymak: Bir işe girişirken ölümü göze almak.” (326b/07), **bildiği yanılduğuna degme-** “Bildiği yanıldığına degmemek: Bilgili olunduğu sanılan konularda aslında bilgisiz olmak.” (420b/19), **burnu yere tayan-** “Burnu yere dayanmak: Çok yaşlanmak.” (364a/06), **cânın dışına al-** “Canını dışına almak: 1. Her tehlikeyi göze alarak işe girişmek. 2. Bütün gücünü harcayarak yapmak.” (336a/06), **cânını ortaya koy-** “Canını ortaya koymak: Bir işe girişirken ölümü göze almak.” (326b/07), **cihânı başına tar ét-** “Cihânı başına dar etmek: Bir kimseyi çok sıkıntılı bir duruma sokmak.” (334a/02), **çaluyı ürce süri-** “Çalıyı beyhude sürümek: Boşu boşuna uğraşmak.” (243b/17), **dimâği havâda ol-** “Aklı havada olmak: Değişik sebeplerden dolayı dengeli düşünemez durumda olmak.” (364a/05), **dünyâyı gözine teng ét-** “Dünyâyı gözüne dar etmek: Bir kimseyi çok sıkıntılı bir duruma sokmak.” (334a/02), **eli bir çanağa gir-** “Eli bir çanağa girmek: Birlikte olmak, beraber hareket etmek.” (428b/17), **ev hisâbı bâzâr hisâbına râst gelme-** “Ev hesabı pazar hesabına rast gelmemek: Tasarlanan bir şeyin başka biçimde gerçekleşmesi, sonuçlanması.” (394a/11), **yelkenlerin aşâğa koy-** “Yelkenlerini aşâğıya indirmek: Direnmekten vazgeçip karşısındakinin dediğini benimsemek, kabul etmek.” (246b/13), **yüzün ele al-** “Yüzünü ele almak: Utancını yenmeye çalışmak.” (290b/03).

2. 2. 2. Özne + Nesne ve Fiilden Oluşan Deyimler

göz gözi görme- “Göz gözü görmemek: Yoğun sis, duman, toz vb. sebeplerle hiçbir şey görülememek.”

(324b/02) *‘ālem tuman olup göz gözi görmez oldı*

2. 2. 3. Özne + Dolaylı Tümleç ve Fiilden Oluşan Deyimler

bıçak kemiğe ér- “Bıçak kemiğe ermek: Çekilen sıkıntı artık katlanılamayacak bir duruma gelmek.”

(327a/16) *bununı etdügi fi‘iller cānuma geçmişdür ve bıçak kemiğe érmişdür*

biñ ayak bir ayak üzerine gel- “Bin ayak bir ayak üstüne gelmek: Herkesin ayakta olduğu, çok kalabalık durum için kullanılan ifade.”

(445b/06) *rüz-ı mahşerde‘arağa (07) garğ olup biñ ayak bir ayak üzerine gelüp...*

iş başa var- “İş başa varmak: Kendi işini kendi görmek zorunda kalmak.”

(238b/16) *rāzı ol işit aña göre eyü iş ét eger iş başa varmazsa...*

Bu gruptaki diğer deyimler sırasıyla şunlardır: **‘ālem gözine tar ol-** “Alem gözüne dar olmak: Çok sıkılmak, büyük bir çaresizlik içinde kalmak.” (243b/05), **baş ortaya koy-** “Baş ortaya koymak: Bir işe girişirken ölümü göze almak.” (363b/13), **cān başına sıçra-** “Can başına sıçramak: Çok korkmak.” (390b/05), **dünyā gözine tar gözük-** “Dünya gözüne dar gözükme: Çok sıkılmak, büyük bir çaresizlik içinde kalmak.” (227b/08), **iş başa düş-** “İş başa düşmek: Kendi işini kendi görmek zorunda kalmak.” (249b/01), **iş işden geç-** “İş işten geçmek: Bir işi gerçekleştirme imkânı kalmamış olmak.” (416b/14).

2. 2. 4. Dolaylı Tümleç + Nesne ve Fiilden Oluşan Deyimler

elini kelām-ı kadīme ur- “Elini Kelam-ı Kadim’e vurmak: Kutsal kitap üzerine elini koyarak ant içmek.”

(256b/06) *yanına varalum elini kelām-ı kadīme ursun*

felege kelek ve sīmurğa siñek dé- “Feleğe kelek, simurğa sinek demek: Tehlikeli işlere girişmekten çekinmemek.”

(364a/02) *şimdiye degin felege kelek ve sīmurğa siñek dēmezdük*

havādan nem kap- “Havadan nem kapmak: En küçük bir şeyden alınmak, çok alıngan olmak.”

(343a/18) *siz dağı bilürsüz ki (19) anlar dağı havādan nem kaparlar*

Bu gruptaki diğer deyimler sırasıyla şunlardır: **‘ālemden elin çek-** “Alemden elini çekmek: Bir kenara çekilip çevresiyle ilgisini kesmek” (447b/06), **ayağına yüz sür-** “Ayağına yüz sürmek: Bir dilekte bulunmak için bir kişiye yalvarmaya gitmek.” (229b/14), **cānına od düş-** “Canına ateş düşmek: Büyük bir acı ve üzüntünün etkisi altına girmek.” (331a/02), **dilinden zehir saç-** “Dilinden zehir saçmak: Hakaret etmek.” (307a/19), **dünyādan elin çek-** “Dünyadan elini çekmek: Bir kenara çekilip çevresiyle ilgisini kesmek” (234b/17), **ele fırsat gir-** “Ele fırsat girmek: İmkân bulmak.” (415a/11), **elinden iş gelme-** “Elinden iş gelmemek: Çaresizlikten veya yeteneksizlikten bir iş yapamamak.” (328b/08), **hākine yüz sür-** “Eşiğine yüz sürmek: Bir dilekte

bulunmak için bir kişiye yalvarmaya gitmek.” (327b/18), *İçine od düş-* “İçine ateş düşmek: Büyük bir acı ve üzüntünün etkisi altına girmek.” (248b/04), *kılına hatâ ve elem gelme-* “Kılına hata ve elem gelmemek: Hiçbir zarara uğramamak.” (256a/13), *ocağına şu ko-* “Ocağına su koymak: Ailenin dağılması, yok olmak, çoluk çocuk yok olmak.” (442a/18), *yerinde yeller es-* “Yerinde yeller esmek: Artık bulunmamak, yok olmak.” (329b/10), *yola göz kulak tut-* “Yola göz kulak tutmak: Bir kimsenin gelmesini beklemek.” (308a/11), *yüregine od düş-* “Yüregine ateş düşmek: Büyük bir acı ve üzüntünün etkisi altına girmek.” (367a/11).

2. 2. 5. Zarf Tümleci + Nesne ve Fiilden Oluşan Deyimler

çapağın silerken gözün çıkar- “Çapağını silerken gözünü çıkarmak: İşi düzelteyim derken büsbütün bozmak.”

(432a/15) *dönüp Mısır’a geldiler çapağın (16) silerken gözün çıkarma kazıyyesi gibi oldu*

çınâr deyip şarı kavağ deme- “Çınar deyip sarı kavak dememek: İnat etmek, ayak diremek.”

(379b/17) *müfîd olmadı çavuş beg (18) gîlzeti elden komadı çınâr dedi şarı kavağ dèmedi*

yumurda alup şarusın bulma- “Yumurta alıp sarısını bulmamak: Yararlı olmamak.”

(367b/09) *bizden yumurda alanlar şarusın bulmazlar ve bizümle (10) mu‘âmele edenler hayır görmezler*

2. 3. Üç ve Daha Fazla Ögeli Birleşik Fiil Biçimindeki Deyimler

ağzından kelpetenle söz al- “Ağzından kerpetenle söz almak: Çok az veya zorla konuşmak.”

(322a/09) *bu kişinin ağzından kelpetenlerle söz (10) alunur kişi degüldür*

kârüresine göre şerbet bağla- “Kabına göre şerbet bağlamak: Birinin hoşuna gidecek, gururunu okşayacak yolda davranmak.”

(244a/14) *kârüresine göre şerbet bağlayup iki cānibinden her (15) birinüñ gönlini ele alup...*

kaşıkla aş vèrüp şapıyla gözinden çıkar- “Kaşıkla aş verip sapıyla gözünden çıkarmak: Yaptığı bir iyiliği hiçe indirecek kötülükte bulunmak.”

(270b/04) *bir kaşığıyla aş vèrüp şapıyla gözümüzden çıkarursın*

kurd ile koyunu yéyüp ve anasıyla şivānın eyt- “Kurt ile koyunu yeyip anasıyla yasını söylemek: Karşı olan yanlardan hem birini hem öbürünü destekler görünmek.”

(388b/11) *kurd ile koyunu yéyüp ve anasıyla şivānın (12) eydürmiş*

2. 4. Cümle Biçimindeki Deyimler

aşağa kırsam pas olur ve yoğaru kırsam paş olur “Aşağı koyarsam pas olur, yukarı koyarsam paş olur : İki karşıt ve aynı derecede sakıncalı durum karşısında karar verme zorluğunu anlatan bir söz.”

(246b/b06) *niçe (07) édeyüm aşağı kırsam pas olur ve yoğaru kırsam paş olur*

bizde suç kalmadı “Bizde suç kalmadı: ‘Ben görevimi yaptım, bundan sonrası için sorumluluk kabul etmem’ anlamında kullanılan söz.”

(252a/06) *günāhları kendülerün boynına şimden gerü bizde suç kalmadı*

elden ne gelür “Elden ne gelir?: Çaresiz bir durumda yapılacak bir şey olmadığını anlatan bir söz.”

(302b/11) *elden ne gelür gökden ne yağa kim yer anı götürmeye*

Bu gruptaki diğer deyimler sırasıyla şunlardır: **hisāba gelmez** “Hesaba gelmez: Sayılamayacak kadar çok.” (260b/01), **işüğe git** “İşine git!: ‘Sen karışma’ anlamında kullanılan bir söz.” (261a/09), **olan oldu** “Olan oldu: ‘İş işten geçti, artık yapılacak bir şey kalmadı’ anlamında kullanılan bir söz.” (244a/15), **sağ olsun** “Sağ olsun: Bir kişiye güven duyulduğunda kullanılan bir söz.” (248a/02).

2. 4. 1. Eksilteli (Ellipsis) Deyimler

...nİy/ nUy ağzından “(Birinin) Ağzından:1. Birisinden dinleyerek. 2. Adına.”

(251a/12) *anuy (13) ağzından bunda olan beglere ve ağalara kâğıd yazmış*

dil ucıyla “Dil ucuyla: İtçen, yürekten olmayarak; laf olsun diye”

(338b/18) *bunların sözine mültefit olmayup dil ucıyla cevāb vērüp aydur*

yer demür gök bakır “Yer demir gök bakır: Hiçbir yardım ve umut olmadığına kullanılan bir söz.”

(421a/12) *halk ve ‘ālemi şıkup yer demür (13) ve gök bakır olup...*

Bu gruptaki diğer deyimler sırasıyla şunlardır: **cān baş üstine** “Can baş üstüne: İstenilen şeyin büyük bir memnunlukla yapılacağını anlatan bir söz.” (379b/06), **elden geldiği kadar** “Elden geldiği kadar: Yapılabildiği, olabildiği kadar.” (333b/18), **günāhı/yazuğı/ yazuğı ve günāhı kendü boynına** “Günahı boynuna: ‘Ben karışmam, sorumluluk sana veya ona düşer’ anlamında kullanılan bir söz.” (315b/09), **göz göre** “Göz göre: Belli ve apaçık olarak, herkesin gözü önünde” (293a/19), **gün/güneş gibi rüşen/zāhir** “Gün/güneş gibi açık: Çok açık, çok belli.” (248b/09), **yok yere** “Yok yere: Hiçbir gereği ve sebebi olmadan, boşu boşuna.” (312a/05).

3. Nevādirü’t-Tevārīh’te Tespit Edilen Deyimlerin Değerlendirilmesi

Nevādirü’t-Tevārīh adlı eserin 227-451. varakları arasında mastarla biten 318, cümle biçiminde olan 16 olmak üzere toplamda 334 deyim tespit edilmiş ve bu deyimler ilgili başlıklar altında tasnif edilmeye çalışılmıştır. Birleşik fiil biçimindeki deyimlerden 264 tanesinin tek ögeli, 50 tanesinin iki ögeli ve dört tanesinin üç ve daha fazla ögeli olduğu görülmüştür. Geriye kalan 16 deyim ise cümle biçimindedir ve bunların da 9 tanesi eksilteli (ellipsis) cümle biçimindedir. Bahsedilen bu deyimlerin toplamda 698 cümlede geçtiği tespit edilmiştir.

3. 1. Türkiye Türkçesinde Değişmeden Kullanılan Deyimler

İncelenen deyimlerden 203 tanesinin bazı ses değişimleri dışında aynı biçimde günümüzde Türkiye Türkçesinde de kullanıldığı görülmüştür. Bu deyimler şunlardır: **...nİy/ nUy ağzından**, **ağız egme-**, **āh çek-**, **āh vāh et-**, **‘aklı başına gel-**, **‘aklı başından git-**, **‘aklı er-**, **aldığı āb-dest ürküdüğü kurbağaya deg-**, **allağ bullağ ol-**, **amān vēr-**, **anası ağla-**, **and iç-**, **and vēr-**, **arısı eyü olma-**, **araya gir-**, **ardına düş-**, **ayak baş-**, **aza çoğa bakma-**, **baş kaldur-**, **baş ol-**, **baş ortaya**

koy-, başa çık-, başa gel-, başı git-, bel bağla-, bıyık bur-, bir ol-, birbirine düş-, boynun ur-, cān al-, cān at-, cān baş üstine, cān çekiş-, cān vēr-, cāndan geç-, cānı çık-, cānına kıy-, cānına yet-, cevāb vēr-, cigerin tağla-, demür al-, derisin yüz-, dil ucuyla, dilin tut-, dişe dokunur ol-, döküp saç-, el bir ét-, el koy-, el uzat-, el vēr-, elden çık-, elden geldiği kadar, elden git-, elden ne gelür, ele gir-, eli altında ol-, elinden al-, elinden iş gelme-, elinden gel-, eline al-, etdüğini bul-, fāyide gör-, fırsat bul-, fırsat düş-, fırsat gözle-, fırsat vēr-, ğam yeme-, ğazaba gel-, göñli bulan-, göñli hoş ol-, göñli ol-, göñlin hoş ét-, göñlin hoş tut-, göğüs ger-, göñline gir-, göñül aç-, göñül al-, göñül vēr-, günāhı/yazuğı/ yazuğı ve günāhı kendü boynına, göz açdurma-, göz dik-, göz kal-, göz karart-, göz gözi görme-, göz yum-, göze gir-, göze görünme-, göze gözükme-, gözi bağlan-, gözi toy-, gözün aç-, gözün ayırma-, gözünden çıkar-, gücü kesil-, güç gel-, gün görme-, gün toğ-, haber al-, haber gönder-, haber vēr-, haqqından gel-, hātrına gel-, hayāt vēr-, hayır görme-, hem suçlu hem güçlü ol-, hisāb ve kitāb bil-, hisāba alma-, hisāba gelmez, hoş gör-, icāzet al-, icāzet vēr-, iş başa düş-, iş işden geç-, işi ‘ārsızlığa ur-, işin gör-, kıdrin bil-, kıdrin ve kıymetin bil-, kalbine gir-, kan dök-, kan iç-, kan yut-, kanına gir-, kār etme-, kendüden geç-, kendüyi bil-, kendüyi göster-, kılıç çek-, kılıçdan geçür-, kim vurduya get-, kolu uzun ol-, korğu düş-, kötek yê-, kul ol-, kulağına girme-, kırbān ol-, kırdı ol-, ma‘lūm ol-, merḥamet ét-, naşihat tut-, nefsinde uy-, olan oldu, ‘ömür geçür-, öñin ardın şanma-, öñine düş-, öñini al-, rāst gel-, rāzı ét-, şafā sür-, sağ olsun, selām al-, selām vēr-, söz aç-, söz düşme-, söz geçme-, sözi geç-, sözi uzat-, sözünden çıkma-, sözünden dön-, sürgün ét-, şübheye düş-, tāvına düşür-, tesellî bul-, tesellî ét-, tesellî vēr-, tadın al-, taşa tut-, toprağa düş-, ümizın kes-, üzerine yürü-, vücūda gel-, yabāna at-, yabāna git-, yaqasına yapış-, yalvarup yaqar-, yanına kal-, yanup yaqıl-, yelken aç-, yer demür gök bakır, yer ét-, yere çal-, yerinde yeller es-, yıldızı/kevkebi barışma-, yok yere, yol iz bil-, yol kes-, yol göster-, yüregi oyna-, yüregi şovu-, yüregin tağla-, yüregi yan-, yüz ağırt-, yüz çevir-, yüz göster-, yüz tut-, yüz vēr-, yüz vērme-, yüzi kara ol-, yüzi gül-, yüzün ele al-, yüzüne bakma-, yüzüne gül-, zahmet çek-, zarar gel-, zarar vēr-.

3. 2. Türkiye Türkçesinde Değişmiş Biçimleri Kullanılan Deyimler

3. 2. 1. Türkiye Türkçesinde Biçimsel Değişime Uğramış Deyimler

Metinde tespit edilen deyimlerin 101 tanesinin biçimsel açıdan değişerek günümüzde kullanılmaya devam ettiği görülür. Bu deyimlerde genellikle, deyimde geçen kelimenin eş anlamlısının kullanılması, kullanılan durum ekinin değişmesi, kullanılan edatın değişmesi ya da yeni edat eklenmesi, yardımcı fiillerin değişmesi gibi durumlara ek olarak bazen de öğelerin kendi içinde yer değiştirdiği görülmüştür. Bazı deyimlerin yapısında da gramatikal eklemeler ya da çıkarmalar yapıldığı dikkat çekmiştir. *Nevādirü't-Tevarih*'te tespit edilen deyimler, Türkiye Türkçesindeki biçimleriyle karşılaştırılmış ve aşağıdaki tabloda özetlenerek gösterilmiştir:

Tablo 1: Metinde Tespit Edilen Deyimlerin Türkiye Türkçesindeki Biçimleri

<i>Nevādirü't-Tevarih</i> 'teki Biçim	Türkiye Türkçesindeki Biçim
ādem yerine koy-	(Birini) Adam yerine (veya hesabına) koy-
adı yavuza çık-	Adı kötüye çık-
ağzından kelpetenle söz al-	Ağzından (söz veya lakırtı) dirhemle çık-
‘aqlı yetüştür-	Aklıl erdirmek-
‘aqlı başına cem‘ ét-	Aklını başına al- (veya topla- veya devşir-)
‘aqlını tağıt-	Aklı başından git-
‘ālem gözine tar ol-	Dünya başına dar ol-
‘ālemden elin çek-	Dünyadan el etek (veya elini eteğini) çek-
alur gözle bak-	Alıcı gözleriyle bak-
amān çağır-	Aman dile-

ayağına yüz sür-	Eşiğine yüz sür-
baş kayusına düş-	Başının derdine düş-
başa var-	Başa çık-
başın alup firâr ét-	Başını alıp git-
başın meydâna қо(y)-	Başını ortaya koy-
belâya uğra-	Belaya çat- (veya girmek veya uğra-)
bıçak kemige ér-	Bıçak kemiğe dayan-
Bildiği yanıldığına degme-	Bildiği yanıldığına yetme-
bildüğün ét-	Bildiğini yap-
bildüğünden kalma-	Bildiğinden şaşma- (veya kalma-)
bir nefesini iki étme-	Bir dediğini iki etme-
bizde suç kalmadı	Günah benden gitti
buçuğa geç-	Hora geçmek
burnı kanama-	Burnu bile kanama-
burnu yere tayan-	Burnu çenesine değ-
cân teslim ét-	Ruhunu teslim et-
cân u gönül ile çalış-	Canıgönülden çalış-
cânın dişine al-	Canını dişine al- (veya tak-)
cânına geç-	Canına geç- (veya işle- veya kâr et-)
cânına od düş-	İçine ateş düş-
cânını ortaya koy-	Başını ortaya koy-
cihâni başına tār ét-	Dünyayı zindan/zehir et- (veya dünyayı başına dar et-)
çapağın silerken gözün çıkar-	Kaş yapayım derken (veya yaparken) göz çıkart-
demüre ur-	Demire vur-
derisin soy-	Derisini yüz-
dilin çeyne-	Dilini çiğne-
dilin şakla-	Dilini tut-
diline geleni söyle-	Ağzına geleni söyle-
dillerde dâsitân ol-	Dillere destan ol-
dimâği havâda ol-	Aklı bir (veya beş) karış yukarıda (veya havada) ol-
dünyâ gözine tār gözük-	Dünya başına dar ol- (veya gel-)
dünyâdan elin çek-	Dünyadan el etek (veya elini eteğini) çek-
dünyâyı gözine teng ét-	Dünyayı zindan/zehir et- (veya dünyayı başına dar et-)
egri yola git-	Yoldan çık-
el urma-	El sürme-
el yu-	(Bir işten) El yıka-
elden қо-	Elden koy-
ele fırsat gir-	Eline fırsat geç-
ele getir-	Ele geçir-
eli bağlan-	Eli kolu (eli ayağı) bağlı kal- (veya ol-)
eli ve ayağı şaş-	Eli ayağı (veya ayağına) dolaş-
elinden halâş ol-	Elinden kurtul-
elini kelâm-ı kâdime ur-	Kitaba el bas-
ev hisâbı bâzâr hisâbına râst gelme-	Evdeki hesap çarşıya uyma-
fâidesi deg-	Faydası dokun-
gâh mihına kaçup ve gâh nal'ına kaç-	Hem nalına hem mihına vur-
gek gük ét-	Kem küm et-
hâkine yüz sür-	Eşiğine yüz sür-
hâtırın hös tüt-	Gönlünü ferah tut-
havâdan nem kap-	Buluttan nem kap-
içine od düş-	İçine ateş düş-
işitmeze ur-	Duymazlıktan gel-
kan yaş dök-	Kanlı yaş dök-
kârüresine göre şerbet bağla-	Nabzına göre şerbet ver-
kaşıkla aş vèrüp sapıyla gözünden çıkar-	Kaşıkla yedirip sapıyla (gözünü) çıkart-
kefeni boğazına aş-	Kefeni boynunda ol-
kendüden git-	Kendinden geç-
kılı kıldan yar-	Kılı kırk yar-

kılına hatâ ve elem gelme-	Kılına hâlel gelme-
gönli şovu-	Yüreği soğu-
gönli ve gözi açıl-	Gözü gönlü açıl-
görmeze ur-	Görmezden gel-
göz göre	Göz göre göre
kulağ tut-	Kulağ as-
gün/güneş gibi rüşen/zâhir	Gün gibi açık
nefsin bil-	Kendini bil-
nefsin tanı-	Kendini bil-
olurın gör-	Oluruna bak-
ortadan götür-	Ortadan kaldır-
öğinden geç-	Aklından geç-
ölçüp dök-	Ölçüp biç-
önün şonun şan-	Önünü ardını düşünme-
özi göyin-	İçi yan-
özin tanı-	Kendini bil-
safrâsı bulan-	Safrâsı kabar-
şol yanından kalk-	Sol tarafından kalk-
söz işit-	Söz dinle- (veya tut-)
söze çek-	Sorguya çek-
şürete gir-	Suretine gir-
tarlığa düş-	Dara düş-
tolap sığırı gibi dön-	Dolap beygiri gibi dönüp dur-
tuş gel-	Rast gel-
üzerine düşeni ét-	üzerine düşeni yap-
yatur arslanun ayağın(a) ve uyur evrenün kıyruğın(a) baş-	Uyuyan yılanın kıyruğuna bas-
yazuğına gir-	Günahına gir-
yelkenlerin aşğa koy-	Yelkenleri suya indir-
yola gir-	Yola çık-
yola göz kulağ tut-	Yol gözle-
yüregün hoş ét-	Gönlünü hoş et-
yüregine od düş-	İçine ateş düş-
zebün avla-	Gafil avla-

3. 3. Türkiye Türkçesinde Anlamsal Değişime Uğramış Deyimler

İncelediğimiz deyimler içinde Türkiye Türkçesine uzanan süreçte anlamsal değişim geçirip bugün farklı anlamlarda kullanılan deyimler vardır. Anlam değişmelerinin ortaya çıkmasında birçok unsurun rolü olduğu hususunda araştırmacıların geneli hemfikirdir. Ullmann'ın bu konudaki görüşleri yaygın olarak kabul edilir ve ona göre anlam değişmelerini etkileyen unsurların arasında nesiller arasındaki sürekliliğin kaybolması, kullanım oranının azalması, çok anlamlılık, anlamdaki ve bağlamdaki belirsizlikler gibi etkenler yer almaktadır (Ullmann, 1972, s. 192-195). Metnimizde belirlediğimiz bu deyimler için de anılan bu etkenlerin geçerli olduğu düşünülebilir. Çalışmamızda, günümüzde farklı anlamlar kazandığı görülen deyimler şunlardır:

göze alma- “Göze almamak”: Bu deyim Türkiye Türkçesinde kullanılan ve “gelebilecek her türlü zararı ve tehlikeyi önceden kabul etmek” anlamına gelen *göze almak* deyiminin olumsuz biçimi gibi görünse de aslında tamamen farklı bir anlam taşımaktadır. “İnanmamak, önem vermemek” gibi anlamları olan bu deyim anlam açısından Türkiye Türkçesinde kullanılan “ciddiye almak” deyiminin olumsuzuna denk gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu deyimde bir anlam değişmesi olduğu söylenebilir.

göze alma- “Göze almamak: İnanmamak, önem vermemek, gerçek sanmamak.”

(429b/03) *Ķāsım Paşa'yı gözlerine almayup ve şimdi tamām fırsatdur...*

üzerine düş- “Üzerine düşmek”: Türkiye Türkçesinde “bir kimseyle veya bir şeyle çok ilgilenmek” anlamına gelen bu deyim, metnimizde “saldırmak” anlamında kullanılmıştır. Bu kullanım, Türkiye Türkçesindeki *üzerine varmak* deyiminin anlamıyla örtüşmektedir.

üzerine düş- “Üzerine düşmek: Saldırmak.”

(331a/02) *zıkr olınan Dîv Kāl'ası'nuñ üzerine düşüp kâfir mel'ünların cānlarına...*

yola gir- “Yola girmek”: Bu deyim taşıdığı anlam, Türkiye Türkçesinde anlamsal açıdan tamamen zıt olan *yola çıkmak* deyimine karşılık gelmektedir. *Yola çıkmak* deyimini “araca binmek üzere yol üstünde durmak, bir yere varmak için bulunduğu yerden ayrılarak yolculuğa başlamak, harekete geçmek, herhangi bir şeyi esas almak, oradan başlamak” gibi anlamlar taşımaktadır. Birbirine zıt iki kavramın zaman içinde birbirlerinin yerine kullanılması ve aynı anlamı vermesi oldukça dikkat çekicidir.

yola gir- “Yola girmek: Herhangi bir şeyi esas almak, oradan başlamak.”

(451a/01) *kāfile-i hac yola girüp revāne olup erteğe yetmişler*

yüregi tayanma- “Yüregi dayanmamak”: Türkiye Türkçesinde “acıasına katlanamamak, çok acı duymak.” anlamında kullanılan bu deyim, incelediğimiz metinde bu kullanımdan farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu ifade, korkulan durumları anlatmak için kullanılan “yüregi yetmemek” deyimine anlamsal açıdan paralel özellik taşımaktadır.

yüregi tayanma- “Yüregi dayanmamak: Korkmak.”

(426b/15) *Sultān Ahmed anların gelişin görüp neye uğraduğın bilüp yüregi (16) tayanmayup kaçdı*

yüregi yan- “Yüregi yanmak”: Bu deyim, Türkiye Türkçesinde “çok acılamak, felakete uğramak” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. İncelediğimiz metindeki anlam ise “acılamak, içi sızlamak” biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bu ifade için Türkiye Türkçesinde *yüregi cız etmek* deyimini kullanılmaktadır. “Yanmak” ve “cız etmek” ifadeleri arasındaki bağlantı düşünüldüğünde iki deyim çıkış noktası olarak benzer mantığa sahip olsa da anlamsal olarak farklılık taşıdıkları görülmektedir.

yüregi yan- “Yüregi yanmak: Çok acılamak, içi sızlamak.”

(278a/17) *bu ahvāli görüp yüregi yanup rahm edüp...*

3. 4. Türkiye Türkçesinde Kullanımdan Düşmüş Deyimler

Nevādirü't-Tevārîh adlı eserde karşımıza çıkan bazı deyimler Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bu deyimlerin bazıları gramatikal değişimlerle yerini farklı yapıdaki türdeşine bırakmış, bazıları ise tamamen kullanımdan düşmüştür. Bu deyimleri bu duruma bağlı olarak iki başlıkta incelemek mümkündür.

3. 4. 1. Yapısal Durumlar Nedeniyle Kullanımdan Düşenler: Bu gruptaki deyimler, geçirdikleri gramatikal değişimler nedeniyle kullanımdan düşse de aynı anlamı veren farklı yapı, kelime ya da eylemlerle dilde yaşamaya devam etmektedir. Bu deyimler şunlardır: **'aklı var-** “Akli ermek”, **bildüğün işle-** “Bildğini yapmak”, **gönlin hoş eyle-** “Gönlünü hoş etmek”, **hâtrın şı-** “(Birinin) Hatırını kırmak”, **hisâb ve kitâb kııl-** “Hesap ve kitap yapmak”, **ırzın buz-** “İrzına geçmek”, **ırzın yık-** “İrzına geçmek”, **iş başa var-** “İş başa düşmek”, **merhamet eyle-** “Merhamet etmek”, **merhamet kııl-** “Merhamet kılmak”, **tesellî eyle-** “Teselli etmek”, **tuş ol-** “Rast gelmek”,

yazuğı kendü boynuna “Günahı kendine boynuna”, *yolın bağla-* “Yolunu kesmek”, *zarar degür-* “Zarar vermek”.

3. 4. 2. Bugün Kullanımda Olmayanlar: Bu gruptaki deyimler Türkiye Türkçesinde karşımıza çıkmamaktadır. Tarihsel süreçte kullanımdan düştükleri veya kullanımlarının çok azaldığı görülmektedir. Bahsedilen deyimlerin bazılarının yerine “eş değeri” denilebilecek deyimler kullanılmaktadır. Örneğin *çınār deyip şarı kavağ deme-* deyiminin yerine aynı anlamda olan *Nuh deyip peygamber dememek* deyimini, *aşağa kırsam pas olur ve yoğaru kırsam paş olur* deyimini yerine *aşağı tükürsem sakal yukarı tükürsem bıyık* deyimini, *ocağına şu kı-* deyimini yerine *ocağı sönmek* ya da *ocağına incir ağacı dikmek* deyimini kullanılmaktadır. Bu deyimler aşağıda sıralanmıştır:

aşağa kırsam pas olur ve yoğaru kırsam paş olur “Aşağı koyarsam pas olur, yukarı koyarsam paş olur : İki karşıt ve aynı derecede sakıncalı durum karşısında karar verme zorluğunu anlatan bir söz.”, *biñ ayak bir ayak üzerine gel-* “Bin (bin bir) ayak bir ayak üstüne (gelmek): Herkesin ayakta olduğu, çok kalabalık durum için kullanılan ifade.”, *cān başına sıçra-* “Can başına sıçramak: Çok korkmak.”, *çaluyı ürce süri-* “Çalıyı beyhude yere sürümek: Boşu boşuna uğraşmak.”, *çınār deyip şarı kavağ deme-* “Çınar deyip sarı kavak dememek: İnat etmek, ayak diremek.”, *dilinden zehir saç-* “Dilinden zehir saçmak: Hakaret etmek.”, *ekmedügi yerden biç-* “Ekmediği yerden biçmek: Bedavacı olmak.”, *elege çıkmış ipe dön-* “Eleğe çıkmış ipe dönmek: Zayıf düşmek.”, *eli bir çanağa gir-* “Eli bir çanağa girmek: Birlikte olmak.”, *emeği sağdıç emegine dön-* “Emeği sağdıç emegine dönmek: Verilen emeğin boşa gitmesi, karşılığının alınamaması.”, *felege kelek ve simurğa sinek de-* “Feleğe kelek, simurğa sinek demek: Tehlikeli işlere girişmekten çekinmemek.”, *ılan yarpuz sever gibi sev-* “Yılan yarpuz sever gibi sevmek: Tamamen zıt olmak, sevmemek, hoşlanmamak.”, *kalbi düz olma-* “Arası iyi olmamak: Bir kimseyle aralarında gerginlik, geçimsizlik olmak.”, *kan kaşan-* “Kan işlemek: Çok korkmak.”, *kan yağı kızıl düşmān ol-* “Kan düşmanı kızıl düşman olmak: Aralarında herhangi bir nedenden dolayı birbirini öldürecek kadar düşmanlık bulunmak.”, *kurd ile koyunu yeyüp ve anasıyla şivānın eyt-* “Kurt ile koyunu yeyip anasıyla yasını söylemek: Karşı olan yanlardan hem birini hem öbürünü destekler görünmek.”, *ocağına şu kı-* “Ocağına su koymak: Ailenin dağılması, yok olmak, çoluk çocuk yok olmak.”, *yumurda alup şarusın bulma-* “Hayır gelmemek: Yararlı olmamak.”, *yüregün kavī kııl-* “Yüregini güçlü kılmak: Bir işe atılırken hiçbir şeyden çekinmemek.”, *yürek berkit-* “Yürek berkitmek: Bir işe atılırken hiçbir şeyden çekinmemek.”, *yürek yağın şızıt-* “Yürek yağını sızdırmak: Çok çalışmak, çabalamak.”

4. Nevādirü't-Tevārīh'te Tespit Edilen Deyimlerdeki Kavram Özellikleri

4. 1. İnsan Organlarıyla İlgili Kavramları Karşılıyan Deyimler

Nevādirü't-Tevārīh'teki deyimlerin bir kısmında, çeşitli organların aracılığıyla bazı kavramların anlatıldığı görülmektedir. Sinan, Türkçede anlatılması güç soyut kavramların elle tutulur gözle görülür nesnelere benzetilerek somutlaştırılması eğiliminin dikkat çektiğini, bunun sonucunda insan organları kullanılarak yapılan hareketler ve bunlardan yeni anlamları anlatmak için deyimler kurulduğunu ve bu deyimler gözden geçirildiği zaman *baş, el, göz, ağız, ayak, dil, kafā, kulak, burun, kol* gibi uzuv adlarının daha çok geçtiğinin görüldüğünü bildirmektedir (Sinan, 2015, s. 220).

İncelediğimiz metinde geçen şu deyimlere baktığımızda en çok geçen organ, 24 deyimde kullanılan “el” olmuş, onu sırasıyla şu kullanımlar takip etmiştir: ağız (23), baş (10), yürek (10),

dil (8), ağız (4), kulak (3), burun (2), diş (2), boyun (2), ayak (2), kol (1). Şen, eski Türkçedeki deyimleri incelediği çalışmasında Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde geçen deyimlerdeki organ adlarının kullanım sıklığı durumuna göre şöyle bir sıralama vermiştir: göz (78), baş (56), el (44) (Şen, 2017, s. 223). Önler, Kutadgu Bilig adlı eserde organ adlarıyla kurulan deyimleri incelediği makalesinde organ adlarının deyimlerdeki dağılımını şöyle vermiştir: baş (13), el (29), ayak (3), yüz (19), bağız (3), boğaz (6), boyun (2), but (1), eğin (2), yanak (eğ) (9), göz (16), kaş (5), beniz (meñiz) (4), dil (10), diş (4), yürek (5), arka (1) (Önler, 1999, s. 19). Tokay, Harezmi-Kıpçak Türkçesindeki kullanım sıklığının şu şekilde olduğunu belirtmiştir: göz (115), el (92), dil (70), baş (63) (Tokay, 2019, s. 489). Türkçenin farklı dönemlerdeki kullanım sıklığı listelerine baktığımızda, incelediğimiz metindeki durumun çok da farklı olmadığı, deyimlerde sık görülen organ adlarının miktarı değişmekle birlikte yine de yoğun biçimde kullanıldığı dikkat çekmektedir.

4. 2. Soyut Kavramları Karşılaman Deyimler

Nevādirü't-Tevārîh'teki 52 deyim in kuruluşunda soyut ifadelerden yararlanılmıştır. Soyut kavramların deyimlerde sıkça yer alması, dilin zenginliğini ve işlenmişliğini göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu deyimleri şöyle sıralayabiliriz: 'aklı başına cem' ét-, 'aklı ér-, 'aklı var-, 'akıl yetüştür-, 'aklını tağıt-, 'aklı başına gel-, 'aklı başından git-, 'aklı başına cem' ét-, belāya uğra-, bizde suç kalmadı, cān al-, cān at-, cān baş üstine, cān başına şıçra-, cān çekiş-, cān teslim ét-, cān ve gönül ile çalış-, cān vèr-, cāndan geç-, cānı çık-, cānın dışına al-, cānına geç-, cānına kıy-, cānına od düş-, cānına yet-, cānını ortaya koy-, dimāği havāda ol-, el bir ét-, emegi sağdıç emegine dön-, gönlin ét-, gönlin hōş ét-, gönlin hōş eyle-, gönlin hōş tut-, gönline gir-, gönül aç-, gönül al-, gönül vèr-, günāhı/yazuğı/ yazuğı ve günāhı kendü boynına, hayāt vèr-, hayır görme-, hem suçlu hem güçlü ol-, kadrin bil-, kadrin ve kıymetin bil-, kalbine gir-, kārūresine göre şerbet bağla-, kılna haṭā ve elem gelme-, merḥamet ét-, merḥamet eyle-, merḥamet kııl-, 'ömür geçür-, öğinden geç-, şübheye düş-, tarlığa düş-, yazuğına gir-.

İncelediğimiz metindeki organ adlarını ve soyut kavramları içeren deyimlerin bazıları, Eski Türkçe döneminden beri kullanılmakta ve Farsçada da bulunmaktadır. Dankoff, *Kutadgu Bilig*'le ilgili çalışmasında bu özellikteki deyimleri sıralamıştır (Dankoff, 1983, s. 264-265). Bahsedilen deyimlerden metnimizdeki deyimlerle ortak oldukları tespit edilenler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 2: Farsça ile Ortak Kullanıldıkları Tespit Edilen Deyimler

<i>Kutadgu Bilig</i>	<i>Nevādirü't-Tevārîh</i>	Farsçadaki Karşılığı
baş kötür-	baş kaldur-	ser bulend kerdan (Dankoff, 1983, s. 264).
elig asraqı	eli altında ol-	zir dest (Dankoff, 1983, s. 264).
elig bër-	el vèr-	dest dāden (Dankoff, 1983, s. 264).
elig sun-	el vèr-	dest endāhten (Dankoff, 1983, s. 264).
elig tut-	el uzat-	dest giriften (Dankoff, 1983, s. 264).
elig ur-	el ur-	dest zeden (Dankoff, 1983, s. 264).
öñül açıl-	gönli açıl-	dil bāz şoden (Dankoff, 1983, s. 265).
könül bër-	gönül vèr-	dil dāden (Dankoff, 1983, s. 265).

köz tik-	göz dik-	çeşm dühten (Dankoff, 1983, s. 264).
öğdin elig yorit-	öjnini al-	piş desti kerden, dest-i piş giriften (Dankoff, 1983, s. 264).

5. Sonuç

Bu çalışmada *Nevādirü't-Tevārīh* adlı tarih kitabının 227-451. varakları arasında tespit ettiğimiz 334 deyim in yapısal ve anlama dayalı özellikleri ele alınmıştır.

İncelediğimiz deyim söz varlığı içindeki 203 deyim in Türkiye Türkçesinde dönemin dil özelliklerine bağlı olan ufak ses değişiklikleriyle kullanılmaya devam ettiği tespit edilmiştir. İncelenen deyimlerden 101 tanesi ise kısmen yapısal değişiklik veya kelime düzeyinde değişikliklerle Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Bu deyimlerden beş tanesi anlamsal değişime uğramıştır. Tespit edilen deyimlerin bir bölümü ise bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bu deyimlerin “eş değeri” olduğunu söyleyebileceğimiz deyimler, yaygın olarak Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Metindeki deyimlerin bazıları Eski Türkçe döneminden beri kullanılmakta ve Farsçada da bulunmaktadır. Bu durum farklı dillerde benzer kavram alanlarıyla deyim türetmelerinin olabileceğine bir gösterge sayılabilir. Genellikle soyut kavramları somutlaştırmak için deyimlerin kuruluşunda organ adlarına yer verildiği görülmektedir. Çalışmamıza konu olan metinde en çok kullanılan organ adının “el” olduğu görülmüştür. Bu durumun Türkçenin önceki dönemlerindeki deyimlerin kuruluşuyla benzerlik taşıdığı tespit edilmiştir. *Nevādirü't-Tevārīh*'teki deyimlerin bir kısmı soyut kavramlarla kurulmuştur. Anlam değişmelerinin somuttan soyuta olduğu genel olarak kabul görmüş bir görüştür. Bu bağlamda Türkçenin zenginliği de bir kez daha öne çıkmaktadır.

İncelediğimiz eser temelinde 16. yüzyılda, günümüzde olduğu gibi anlatım sırasında deyimlere sıkça yer verildiği görülmüştür. O dönemdeki deyimlerin birçoğunun günümüze ulaştığı ve yaygın olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Böylece hem eldeki malzemenin genel yapısal incelemesi yapılmış hem de Türk kültür tarihine katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. A. (1953). Atasözleri ve deyimler hakkında III. *Türk Dili*, 16, 205-208.
- Çotuksöken, Y. (2004). *Türkçe atasözleri ve deyimler sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı.
- Dankoff, R. (1983). *Yūsuf Khāṣṣ Ḥājib, Wisdom of royal glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic mirror for princes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Gökdayı, H. (2010). Türkçede kalıp sözler. *Bilig*, 44, 89-110.
- Hatipoğlu, V. (1963). Kelime grupları ve kuralları. *TDAY Belleten* 1963, 11, 203-244.
- Lellouch, B. (1999). *L'Égypte d'un chroniqueur turc du milieu du XVI. siècle: La culture historique d'Abdussamad Diyârbekrî et le tournant de la conquête ottomane*. Thèse Pour l'obtention du Grade de Docteur de L'ehess. Marseille: Université de Provence.
- Önler, Z. (1999). Kutadgu Bilig'de yer alan deyimler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, 119-186.
- Sinan, A. T. (2015). *Türkçenin deyim varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Subaşı Uzun, L. (1990). Türkçedeki deyim yapılarında biçimbilimsel ve sözdizimsel özellikler. *Dilbilim Yazıları*. Ankara: USEM Yayınları.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin deyim varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Tokay, Y. (2019). *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde atasözleri ve deyimler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ullmann, S. (1972). *Semantics, an introduction to the science of meaning*. London: Oxford Basil Blackwell.
- Yüceol Özezen, M. (2001). Türkçe deyimler üzerine birkaç söz. *Türk Dili*, 600, 869-879.
- İnternet Kaynağı, <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 16.03.2020).

Extended Abstract

Idioms are among the elements that show the richness of a language. The Turkish language clearly reveals its richness through its idioms, as it does through elements such as the use of abstract concepts and proverbs. They are thought to be much more rooted verbally; However, the idioms that appear in the first written texts continue to be used for purposes such as enriching, making the narrative effective, and asking for much to be told in a short way.

Idioms are often confused with proverbs in terms of meaning and structure. The main reason for this can be considered to be stereotyped, short and interesting in both. In addition, idioms are often confused with combined words, too because they are structurally similar. It is noted that the researchers have different views on the structural characteristics of the idioms and have no consensus on the concept of expression.

Although they have undergone radical and occasional superficial changes during the historical process, idioms have always been preferred as an effective means of expression. Idioms are important in language research as well as in cultural history research; because they are among the important cultural heritage that reflects the perspectives, feelings, expectations and many other characteristics of the nations they belong to. Thus, idioms help us to see the sociological characteristics of the period therefore, they are very important for cultural history studies, too.

In this study, the existence of the idiom determined between the pages 227-451 of the history book *Nevādirü't-Tevārīh*, written by 'Abdu's-şamed Diyārbekrī in the field of Egypt in the 16th century, has been tried to be examined structurally. The fact that *Nevādirü't-Tevārīh* is very rich in terms of proverbs and idioms increases its value for language studies. It is important to identify the idioms in this work and evaluate its place in the existence of words. First, a brief information was given about the work we worked on, then general information about the concept of expression was given. Besides, different opinions of the researchers were discussed in explaining the concept of expression. Next, the idioms identified in *Nevādirü't-Tevārīh* were classified and examined under the relevant heading and a general evaluation was made at the end of the study. Because there are a large number of idioms in the text we work with, the idioms that we examine in our article are limited to the idioms that end the infinitive in the text. The richness of the idioms in our 16th century-old text draws attention.

It has been observed that most of these idioms are used in Turkish in the same way at the present time, and some of them continue to exist by undergoing various changes. The changes seen in these idioms are summarized by a table. Thus, it is intended to visualize the data obtained. Small number of idioms were found not to be used in Turkish written language currently. It has been observed that these idioms, which are no longer used, are replaced by new idioms with similar meanings. The meanings and semantic changes of the idioms that are not used today have been explained. Generally, idioms are created with words of Turkish origin; whereas words of foreign origins were also used to make idioms. The words of foreign origin mentioned are Arabic and Persian languages. Some idioms were found to be used in the same semantic characteristics in different languages. This situation, is very important in terms of determining the common points of the cognitive structures. The idioms we examined were frequently found to be the names of human organs. These names are compared to the names of the organs mentioned in the ancient idioms. Similar results have been obtained in this comparison. In addition, the numerical majority of idioms expressing abstract concepts have been observed, which is remarkable in terms of the fact that it contains clues about the cognitive structure of the period.

At the end of this study, we can say that in the 16th century, as it is today, idioms were frequently included during the narration. It has been found that most of the idioms in that period have survived and are widely used. Thus, both the general examination of the material at hand was done and the Turkish cultural history was tried to contribute.